

OSMANLININ SURİYE'YE SON HİZMETLERİNDEN ŞAM TIP FAKÜLTESİ ZORUNLULUKTAN MI KURULDU?

Was It An Obligation For Ottomans To Establish Damascus Medical Faculty
As One Of The Final Services To Syria?

H. Kadirca KESKİNBORA¹

1.Prof. Dr. Ph.D.Bahçeşehir Ü. Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD; Göz Hast. AD İstanbul

ÖZ

Türkiye'deki Osmanlı zamanında açılmış okullarla ilgili araştırma ve incelemeler esas olarak Anadolu merkezli bir yaklaşım göstermiştir. Balkanlar ve Arap vilayetlerindeki eğitim konuları fazla önemslenmemiştir. Oysa; Üsküp, Manastır, Selanik, Yanya, Hanya, Edirne, Bursa, İzmir, Ankara, Trabzon, Samsun, Adana, Antep, Kayseri, Merzifon, Sivas, Harput, Erzurum, Diyarbakır, Mardin, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs, Musul, Bağdat gibi Osmanlı taşrasının önemli merkezlerinde birer yerel kültür ocağı işlevini gören çeşitli Müslim ve Gayrimüslim okulları mevcuttu. Osmanlı döneminde tıp eğitimi tarihinin kendine özgü bir boyutu, 1903 yılında kurulup varlığını 15 yıl sürdüren Şam Mektebi Tıbbiyesi'dir.

Misyonerlik, ilk olarak Hıristiyanlığın yayılmasını amaçlayan bir faaliyet özelliği taşımaktadır. Sağlık alanındaki çalışmalara yönelmelerinde Hz. İsa'nın hastaları iyileştirmesini kendilerine referans alan misyonerler, verdikleri hizmetlerle kısa sürede bölge halkıyla yakın ilişki kurmayı başarmışlardır. XX. yüzyılda Osmanlı topraklarında sürdürülen, özellikle Fransız Katolik ve Amerikan Protestan misyonu, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde kurulmuş, asıl gizli ve yarı-açık amaçlarını gerçekleştirmişlerdir.

Osmanlı Devleti yönetimi tarafından Suriye'de misyonerlerin sağlık alanında yürütmüş oldukları çalışmaların neler olduğunu ve ne şekilde yürütüldüğünü ortaya çıkarmak için çeşitli incelemeler yaptırılmış ve raporlar kaleme alınmıştır. Bu raporlar çerçevesinde çeşitli önlemler geliştirilmiştir. Şam'da bir Osmanlı Tıp Fakültesi kurulması kararı da bu önlemlerden biridir.

Bu makalede, bir "Tıp Tarihi ve Osmanlıda Tıp Eğitimi" konusu olarak, Osmanlı Devletinde 19. Yüzyıldaki misyonerlik faaliyetlerini de dikkate almak suretiyle, fakültenin kuruluş gayesini içerecek şekilde Şam Tıp Fakültesi irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Tıp Fakültesi, Misyonerlik, Suriye, Osmanlı Devleti

ABSTRACT

The researches and studies regarding schools opened in Turkey during Ottoman time basically indicate an Anatolia-centered approach. Educational matters in the Balkan and Arab provinces have not been taken into consideration accordingly. Whereas there were so many muslim and non-muslim schools each of which functioned as local cultural centers in significant provinces such as Scopje, Monastir, Thessaloniki, Yanya, Hanya, Edirne, Bursa, İzmir, Ankara, Trabzon, Samsun, Adana, Antep, Kayseri, Merzifon, Sivas, Harput, Erzurum, Diyarbakır, Mardin, Halep, Damascus, Beirut, Jerusalem, Mosul, Baghdad. A unique aspect of history of medical education of Ottoman time is the Damascus School of Medicine which established in 1903 and continued its existence 15 years. Missionary duty is a kind of activity which firstly aims at spreading Christianity. Missionary people who adopted Hz. Issa (Jesus Christ) as a reference due to his healing of sick people, and through services they rendered to the locals they established good relations, thus they have reached their purposes in a short time. The missionary activities executed in Ottoman territories in XXth century especially French Catholic and American Protestant missionary duties have been established under missionary frame and realized their aims open secretly and semi-openly. A lot of studies have been carried out and reports written down by administration of Ottoman State in Syria about what were the activities the missionary people executed in terms of health field and how the activities were executed. Deciding to establish a medical school in Damascus is just one of these precautions. By this article, the subject of "History of Medicine and Medical Education of Ottomans" will be scrutinized by taking into consideration the missionary activities in the Ottoman State in 19th century.

Keywords: Health, Medical Faculty, Missionary duties, Syria, Ottoman State

Lokman Hekim Dergisi, 2017;7(2):73-81

Geliş Tarihi - Received: 03.03.2017; Kabul Tarihi - Accepted: 11.04.2017

İletişim - Correspondence Author: H. Kadirca Keskinbora, Bahçeşehir Ü. Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD; Göz Hast. AD İstanbul - Medical Ethics and History of Medicine Bahcesehir Univ. School of Medicine, Istanbul-TURKEY.

kadirca.keskinbora@gmail.com

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte devletin içinde bulunduğu durumu gösteren ve bu durumlara karşı alınacak tedbirleri içeren kimi zaman risale (makale, kitapçık), kimi zaman layiha (görüş belirten yazı) olarak çeşitli raporlar hazırlanıp devlet merkezine sunulmuştur. Raporlar, idarî, siyasî, iktisadî, adlî ve eğitim gibi genel konularda hazırlandığı gibi bölgesel ve özel konular için de hazırlanmıştır. Bu kapsamda, Suriye ile ilgili çeşitli raporlar düzenlenmiştir. Bunlar arasında en dikkat çekenler, dönemin Suriye Valisi Mithat Paşa tarafından hazırlanan meşhur *Suriye Layihası* ile Beyrut'ta görevli memur olan Mihran Boyacıyan'ın bölgedeki misyoner faaliyetlerine ilişkin hazırladığı ve II. Abdülhamid'e sunulan raporlardır.¹

Osmanlı Devleti taşrasında; Üsküp, Manastır, Selanik, Yanya, Hanya, Edirne, Bursa, İzmir, Ankara, Trabzon, Samsun, Adana, Antep, Kayseri, Merzifon, Sivas, Harput, Erzurum, Diyarbakır, Mardin, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs, Musul, Bağdat gibi önemli şehirlerinde birer yerel kültür ocağı işlevini gören çeşitli Müslim ve Gayrimüslim okulları mevcuttu.

XX. yüzyılda misyonerlerin, özellikle sağlık alanındaki çalışmalara yönelmeleri, özellikle kuruldukları bölgelerde bu sahada bir açığın var olmasıdır. Bölge halkına verecekleri hizmetlerle halkla yakın ilişki kurarak asıl hedeflerini empoze edeceklerdir. Nitekim, bu amaçlarına kısa sürede ulaşmışlardır.

Misyonerlik, ilk olarak Hıristiyanlığın yayılmasını amaçlayan bir faaliyet özelliği taşımaktadır. *Mission* terimi Latince asıllıdır. Göndermek anlamına gelen *Mittere* fiilden türetilmiş, *Missio* kelimesinden gelmektedir. Sözlük anlamı olarak, amaçlı ve şuurlu bir din-yayıncılık ve temelde dünyanın Hıristiyanlaştırılması hareketine misyonerlik denilmektedir.²

19. yüzyıla kadar vakıflar ve devlet tarafından yaptırılan ve hizmet veren sağlık kuruluşlarına bu yüzyıla birlikte misyonerlerin de dâhil olduğunu görmekteyiz. Misyonerler, tüm dünyayı kendilerine faaliyet alanı olarak görüyorlarsa da bazı bölgelere daha fazla önem veriyorlardı. Suriye bölgesi öncelikli çalışma alanları arasındaydı.² Suriye, Birinci Dünya Savaşı sonrasında cetvelle çizilen sınırlardan önce şu bölgeydi: Akdeniz'in doğu sahili ile kuzeyde Anadolu, güneyde Arap çölü ve doğuda Fırat nehri ile çevrili olan yerdir. Günümüzde bu topraklar Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün devletlerinin sınırları içindedir.³

Misyonerlerin Suriye'yi seçmelerinin nedeni, Hz. İsa'nın bu bölgede dünyaya gelmesi ve buradan hareket ederek Hıristiyanlığı yaymaya başlaması, Kudüs gibi kutsal bir şehrin burada olması, Osmanlı hükümet merkezine uzak bir bölge olması, böylece rahat hareket edebilecekleri bir ortamın bulunması, halkın çeşitli inançlara sahip olması, bölgenin coğrafi konum olarak Anadolu, Asya, Akdeniz ve Afrika bölgelerinin bağlantı noktası olması ve ulaşım imkânlarının yeterli düzeyde olmasıydı. Sağlık alanındaki çalışmalara yönelmelerindeki neden ise, Hz. İsa'nın hastaları iyileştirmesini kendilerine referans almalarıdır. Nitekim, verdikleri hizmetlerle bölge halkıyla yakın ilişki kurarak açık ve gizli amaçlarını kısa sürede gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir.

Suriye'de ağırlıklı olarak Fransız (Katolik) ve Amerikalı (Protestan) misyonerler bulunuyorlardı. Sağlık alanındaki çalışmalarında eğitimli personel yetiştirmek için Amerikalılar, Beyrut Amerikan Tıp Fakültesi'ni, Fransızlar ise St. Joseph Tıp Fakültesi'ni kurmuşlardır. Bu okullardan yetişen misyonerler, başta Suriye olmak üzere Ortadoğu'daki çeşitli şehirlerde misyoner hastane, dispanser ve eczanelerine gönderilmişlerdir.¹

Osmanlı taşrasındaki modern yüksek öğretim kurumlarına ilişkin yapılmış çalışmalardan birisi Prof. Dr. E. İhsanoğlu'nun Şam tıbbiyesine dair incelemesidir. Bu kitaptaki başlıca birincil kaynaklar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin yanı sıra çağdaş Suriye ve Fırat gazeteleri; Şam Tıp Mektebi hocalarından Prof. Dr. Ali Rıza Atasoy'un bıraktığı notlar ve istinsah ettiği belgeler; okul hocalarından zoolog Prof. Dr. Ali Vehbi Türküstün'den kalan kaynaklardır. İhsanoğlu'nun kitabı, taşra yüksek eğitim tarihini ve o sıralarda faaliyette bulunan Beyrut Protestan Tıp Mektebiyle rekabetini anlamak açısından kapsamlı bir monografidir.⁴

II. Abdülhamid'e sunulan raporlarda, Suriye'de bulunan sağlık misyonerleri ile bunlara karşı olmak üzere açılması planlanan Şam Tıp Fakültesi hakkında, kurulması planlanan tıp fakültesi ve hastaneye ait tahmini harcama kalemleriyle ilgili detaylı bilgiler bulunmaktadır. Rapor Suriye Sıhhiye Müfettişliği tarafından düzenlenmişti. 1891-92'de Suriye Vilayet Sıhhiyesinde Ferik Osman Nuri Paşa, Tabib

Müfettiş Miralay İsteradi Bey, Miralay Tabib Mehmed Bey, Tabib Kâim-i makam Mehmed Emin Bey, Belediye Tabib-i Evvel Anton Efendi, Karantina Tabibi Barudiz Efendi ve Kâtip Mehmet Efendi görevli olarak çalışmaktaydı.⁴ Raporların sonucunda Osmanlı Devleti'nin Suriye bölgesindeki sağlık politikası yeniden düzenlenmiştir.

Bölgede, devletin kendilerine sağlayamadığı sağlık olanaklarına kavuşan halk, misyonerlere daha sıcak bakmaya başladı. Misyonerler sağlık hizmetlileriyle kendilerine karşı önyargıyı kırmakta gecikmediler. Bölge halkıyla yakın ilişki kurup, güvendikleri kişileri sağlık merkezlerinde yardımcı olarak çalıştırmaya başladılar. Müslüman-Hıristiyan ayrımı yapmaksızın hizmet verilen sağlık ocaklarında misyonerler, kendilerine çaresizlik ve güvenle yaklaşan bölge insanına inançlarını tanıtmaya çalışırken bir yandan da onları tanıma olanağı buluyorlardı.⁵

Bölgede Amerika ve Fransa başta olmak üzere Rusya, İtalya, İngiltere ve Almanya gibi devletler misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Amerikalıların Suriye'ye gelmeleri İngiliz, Fransız, Almanya, İtalya ve Rusya gibi devletlerden sonradır. Sağlık alanında Fransa ve Amerikalı misyonerler daha etkinlerdi. Bölgedeki misyoner faaliyetleri ise Mehmet Ali Paşa'nın 1831 tarihinde Suriye'yi ele geçirmesiyle birlikte yoğunlaşmıştır. 1831-1840 yılları arasındaki bu dönemde bölgenin kapıları dışarıdan gelecek Hıristiyan misyonerlere ardına kadar açılmıştır.⁶

1833-1909 tarihleri arasında bölgedeki bazı sağlık tesisleri, ayrıca şu şehirlerde açılmıştır:⁷ Akka, Halep, Antalya, Eşrefiyye, Beyt ül-Lahim, Baaklin, Beyrut, Şam, Gazze, Hayfa, El-Halil (Hebron), Yafa, Kudüs, Kerek, Nablus, Safed, Salt, Taberiye.

Beyrut'taki hastane esasen Almanlara ait ise de doktorların tamamına yakını Amerikalıydı. Hastanede Beyrut Amerikan Tıp Fakültesinin öğretim üyeleri görev yapmaktaydı.⁷

Fransız (Katolik) Misyonerliğinin Kısa Tarihçesi:

Fransızlar Suriye'de, Marunîler başta olmak üzere tüm Katoliklerin hamiliğini üstlenerek bölgedeki politikalarını yürütmeye çalışmışlardır. Bunun tarihi alt yapısı ise haclı seferleri esnasında başlamıştır. Fransa Kralı 1250'de Marunîlerin Haclı seferleri sırasında yaptıkları hizmetlere karşılık onlara bir "Charte" (şartname veya taahhütname) vermiş ve bu şartname de Marunîlere her türlü yardımda bulunmayı taahhüt etmiştir.⁸

Fransa Kralı XIV. Louis yayınlamış olduğu bildiride, Suriye bölgesinde bulunan Marunîleri ve Katolikleri himayesi altına aldığını belirtmesi, bölgedeki Katoliklerin Fransa ile ilişkileri açısından yeni bir boyut kazandırmıştı. Fransa'nın başta Marunîler olmak üzere Katoliklere olan yakınlığı ilerleyen tarihlerde daha da ileri bir seviyeye taşındı.⁹

Fransızların amacı, Suriye ve çevresinde en kalabalık Hıristiyan grup olan Marunîleri kullanarak bölgede Hıristiyanları birleştirmektir. Katoliklerin hamiliğini üstlenen Fransızlar, kendi siyasi emellerini bölgede uygulamak için ilk olarak eğitim ve sağlık alanında çalışmalara başladılar. Fransız okulları yoğun olarak 1860-1885 yılları arasında açılmıştır. Bu durumun sebebi ise hem 19. yüzyılın misyonerler açısından bir rekabet dönemi olması, hem de zayıflayan Osmanlı Devleti üzerindeki faaliyetleri artırma çabalarıdır.¹⁰

Fransızlar, kendi içerisinde Cizvit, Lazarist ve Frer (Frère) olmak üzere üç farklı koldan çalışma yürütmekteydiler. Bunlar içerisinde en etkin olan grup Cizvitlerdi. Cizvitlerin bu bölgedeki faaliyetleri 1625'de başlamış, 1713'de kesintiye uğramış, fakat 1831'de tekrar aktif hale gelmiştir. Amerikalılar ise bölgeye 1820 yılında gelmişlerdir. Fransız misyonerlerin Suriye'ye geri dönmelerinde Amerikalı misyonerlerinin etkisi çok büyüktür. Çünkü Amerikalı misyonerler Presbiteryen idi ve Katolik Hıristiyanları, Protestan yapmaya çalışıyorlardı.¹¹

Fransız Sağlık Misyonu:

1897'de Osmanlı topraklarında Fransızlara ait 59 ibtidaî (ilkokul), 40 rüştiye (ortaokul), 28 idadî (lise) olmak üzere toplam 127 eğitim kurumu bulunuyordu.¹² Bu kurumların büyük bir bölümü Cizvitlere aitti. St. Joseph Üniversitesi, bölgenin en büyük eğitim ve sağlık kompleksi olmasının yanı sıra Fransızların Suriye bölgesindeki sağlık misyonunun da merkeziydi.¹³

Misyoner sağlık kurumları, bir kompleks şeklinde inşa edilmiş ve işletilmiştir. Bir taraftan tıp eğitimi için fakülte, diğer taraftan tedavi ve araştırma yapmak için hastane, tamamlayıcı unsur olarak da eczane açmışlardır. Fransa ve onun kültürü ile güçlü bir bağ kuran üniversite, zamanla Suriye ve Lübnan için kültürel bir merkez haline gelmiştir. Saygın ailelerin birçoğu, çocuklarını okutmak

için bu üniversiteye göndermiş, 1920'lerde Fransız Manda yönetimi altında bir Lübnan ve Suriye Devleti kurulduğu zaman, devlet memurları genel olarak St. Joseph Üniversitesi mezunları arasından seçilmiştir.⁹

St. Joseph Üniversitesi, Beyrut'un Eşrefiyye mahallesinde 1883'de yatılı ve gündüzlü olmak üzere tıp fakültesi olarak kurulmuştur. Fakülte resmi izin alınmadan ruhsatsız eğitim vermeye başlamıştır. Okulun yapımı için gerekli olan meblağ Fransa Milli Eğitim Bakanlığı tarafından karşılanmıştır. Fransa Milli Eğitim Bakanlığı, ayrıca yıllık ortalama 50.000 Frank ödenek göndermiştir. St. Joseph Tıp Fakültesini Marsilya isminde Cizvitli bir Papaz idare etmiştir.⁹ Fakültenin Cizvit bir papaz tarafından idare edilmesi misyoner kimliğe sahip olduğunun açık göstergesidir.

Fakültenin hocaları Paris Dar ül-Fünun Tıbbiyesi ile Montpellier Tıp Fakültesi mezunlarından oluşturulmuştur. Fransız sağlık misyonerlerinin Fransa'daki çeşitli sağlık örgütlerinin üyesiydiler. Dr. Deborah, Paris Hastaneler Birliği ve Paris Tıbbiye-i Encümeni, Dr. Julius Ruye ise Paris Kadın Hastalıkları topluluğu üyesi idiler. Bu yönüyle sağlık misyonerleri kendi alanlarında saygın toplulukların üyesi oldukları gibi, uzman oldukları alandaki gelişmeleri yakından takip etmekteydiler. Doktorlar tıp eğitimi vermenin yanı sıra bölgedeki hastalarla da ilgilenmekteydiler. Kendi özel muayenehanelerinde veya evlerinde hasta kabul ettikleri gibi hastaların evlerine de giderek ücret karşılığı muayene ve tedavi yapmaktaydılar. Bu durum misyonerlerin halkla daha samimi bir ortamda irtibata geçmelerini ve yakınlaşmalarını sağlıyordu.⁹

Doktorlardan Osmanlı Devleti'nde çalışma ruhsatına sadece Dr. Ruye sahipti, diğer doktorlar ise ruhsatsız çalışmaktaydılar. Mösyö Baldi idaresinde Fransa Eczanesi adıyla eczane de işletilmekteydi ve bu eczane de ruhsatsızdı. Tıp Fakültesi başta olmak üzere, eczane ve diğer ruhsatsız çalışan Fransız kurumları için çeşitli defalar devlet merkezine başvurarak ruhsatname almaları, Suriye sıhhiyesi tarafından telkin edilmiş olmasına rağmen, bu uyarılar dikkate alınmayarak ruhsatsız çalışmaya devam etmişlerdir.^{1,9}

St. Joseph Tıp Fakültesinde fizik, kimya, biyoloji, eczacılık dersleri için uygun laboratuvarlar bulunuyordu. Bu laboratuvarlarda her türlü kimyevi maddenin yanında çeşitli alet ve gereçleri de vardı. Anatomi için gerekli örneklerle cerrahiye ait salonları da mevcuttu. Bakteriyoloji için uygun muayene alanlarına yer verilmişti. Tıp Fakültesindeki araç ve gerecin tahmini fiyatı 350.000 Frank idi. Bunlardan başka, on binin üzerinde kitaba sahip bir kütüphanesi bulunuyordu. Kütüphanenin değeri ise tahmini 15.000 Frank idi.^{1,9}

St. Joseph Tıp Fakültesinde eylül ayında başlayan eğitim haziran ayında bitmekteydi. Her eğitim yılı sonunda sınav yapılmayıp, dört yıllık eğitimin sonunda mezuniyet sınavı yapılmaktaydı. Bu sınav Fransa'dan gelen bir komiser eşliğinde okulda oluşturulan bir komisyon tarafından yapılmaktaydı. Sınavdan başarılı olanlar Fransa Eğitim Bakanlığına bildirilerek, Paris Dar ül-Fünun Tıbbiyesi ismiyle diplomaları, Beyrut Fransa Konsolosluğuna gönderilerek hak sahiplerine teslim edilirdi. Bu sınavlar 1890 ve 1891 yıllarında yapılmıştır. Sınavlara Bordoaux Tıp Fakültesinden Dr. Peter ve Lyon Tıp Fakültesi Dekanı Mösyö Lorti komiser unvanıyla katılmışlardı. Komiserler Fransa Eğitim Bakanlığı tarafından görevlendirilmiştir. Yapılan bu sınavlarla ilgili Osmanlı Devleti'ne herhangi bir bilgi verilmemiştir.^{1,9} Mezuniyet sınavı için özel bir heyetin Fransa'dan gelmesi, Osmanlı Devleti'nin eğitim ve sağlık sistemini yeteri kadar denetleyemediğini göstermektedir. Ayrıca, St. Joseph Tıp Fakültesinin, Paris Dar ül- Fünun Tıbbiyesi ismiyle diploma vermesi Fransa'nın bölgeye verdiği önemin de bir göstergesidir. Bu uygulamayla, başta Suriye bölgesi olmak üzere Osmanlı'nın değişik yerlerindeki zengin aileler çocuklarını bu okula göndermişlerdir. Öğrencilerin çoğunluğu Beyrut ve Cebel-i Lübnanlı olup içlerinden bir kısmı Şamlı, İzmirli ve İskenderiyeli idi. Fransızların sadece doktor ve eczacı mezun edip diğer sağlık personeli yetiştirmemeleri de sağlık alanındaki çalışmalarda Amerikalı misyonerlerin gerisinde olduklarını gösteriyordu.^{1,9}

İngiltere asıllı Isabel Burton, görevli olan eşiyile birlikte geldiği Suriye bölgesinde ziyareti sırasında kaleme aldığı "*Inner Life of Syria*" isimli eserinde, Cizvitlerin vermiş oldukları eğitim seviyesinin çok yüksek olduğundan bahsettikten sonra bu okullarda görev yapan öğretmenlerin birçoğunun eski Fransız asilzadeleri ve rahibeler olduklarını, bu okullara devam eden kız çocuklarının Fransız leydisi gibi göründüklerini ifade etmiştir.¹⁴ Aslında bu ifadeleriyle Isabel Burton, Fransız misyonerlerin

öğrencilerini eğitimle birlikte kendi yaşam ve inanç sistemlerini de kabul ettirdiklerini dile getirmiştir. Kendi kültürlerini kabul ettirebilecek bir ortamın oluşması için okullarında kılık-kıyafeti serbest bırakmışlardı.¹

Halkla ilişkiler konusunda Osmanlının durumu ile Fransızların yaklaşımını anlamak açısından Atay'ın satırlarını okuyalım:¹⁵

“Bir gün Kurmay Başkanı bana demişti ki: Suriye’de bizim ne kadar temelsiz olduğumuzun en iyi misali nedir bilir misiniz? Yüzüne baktım. Şu sekiz yaşındaki çocuğun korkudan bana selam duruşu.”

“Hıristiyan ve Müslüman kibar Beyrut halkı: Bunlar da başka türlü levantenler. Beyoğlu, Ermeni ve Rum kadınlarının başka türlü Frenkleşmişleri idiler.”

Fransız – Amerikan – Osmanlı Rekabetinin Bölgeye Yansıması:

Fransa ve Amerika'nın bölgedeki sağlık alanında rekabeti altyapı olarak mükemmel tesislerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. St. Joseph Tıp Fakültesi için Beyrut'a hastane de yaptırılmıştır. Bu hastane, eğitim ve araştırma hastanesi olarak kullanılmaktaydı. Okulda eğitim gören öğrenciler üçüncü ve dördüncü sınıftan itibaren her gün hastanede üç saat poliklinik ve ameliyathanelerde görev alırlardı. Hastaneye yıllık 1500 Franklık tahsisat, Fransa Milli Eğitim Bakanlığı tarafından gönderilmekteydi. 80 yataklı olan hastanede her mezhepten kadın, erkek ve çocuğa hizmet verilmekteydi. Ücretli özel hastalar için iki koğu ayrılmıştı. Tıp fakültesindeki doktorlar Beyrut şehrinde pazar günü hariç belirli mahallelerde her gün sabah, hastalara ücret almaksızın muayene ve tedavi hizmeti verirlerdi.¹ Bölge halkının güven ve sempatisini kazanmak için sağlık hizmeti, genel itibarıyla ücretsizdi.

Osmanlı Yönetiminin Misyonerlerin Çalışmalarına Karşı Alınacak Önlemlerle İlgili Çalışmaları ve Şam Tıp Fakültesi:

Misyoner faaliyetleri nedeniyle hazırlanan raporlardan, Anadolu Umum Islahat Müfettişi Şakir Paşa'nın kaleme aldığı raporda misyoner kurumlarını kapatmanın sıkıntı yaratacağını bunun için bunların sıkı denetimden geçirilmesi ve bu okullara alternatif olacak kurumların açılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁶

Maarif Nazırı (Eğitim Bakanı) Zühtü Paşa'nın hazırladığı başka bir raporda ise, bu kurumları teftiş etmek istediklerinde bu kurumların müfettişleri kabul etmediklerini, hemen bağlı oldukları konsoloshane ve oradan sefarete müracaat edilmesini talep ettiklerini ifade etmiştir.¹⁶ Zühtü Paşa'nın da ifade ettiği gibi, bu kurumları teftiş etmek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlardan dolayı, neredeyse imkânsız gibiydi. Bu nedenle bu kurumların zararlı faaliyetlerine karşı yapılabilecek en mantıklı uygulama, bunlara karşı alternatif kurumların açılmasını sağlamaktı. Misyonerlerin sağlık alanındaki faaliyetlerine karşılık alternatif olacak ve bu kurumlarla rekabet edebilecek tıp fakültesi ve hastane açılması planlanmıştır. Buna ilişkin raporun sonunda “netice” başlığı altında bölgedeki misyonerlerin çalışmalarına karşılık yapılması gerekenler şu şekilde ifade edilmiştir: *“Suriye bölgesi uzun yıllardır Osmanlı Devleti'nin egemenliğindedir. Bu coğrafyanın önemi bilinmektedir. Özellikle Beyrut coğrafyasının eğitim seviyesi pek yüksektir. Suriye bölgesinde yaşamış olan büyük evliya ve müderrisler bölgenin zekâ ve ilim seviyesinin ne denli yüksek olduğunu ispatlamaktadır. Misyonerlerin kurdukları okullarda 15 bin civarında öğrencinin eğitim aldığı biliniyor. Halkın genel isteği bu bölgede iptidâî (ilkokul), rüştiye (ortaokul), idadî (lise) ve yüksek okul düzeyinde çeşitli eğitim hizmetlerini bizatihi devlet tarafından verilmesi idi. Böylelikle Suriye vilayeti gençlerinin ahlak-ı milliyesi pekiştirilecek ve vatan sevgisinin artırılması sağlanacaktır. Tıp fakültesinin açılması ile misyonerlere ait tıp fakültelerine olan rağbet azalacak ve böylece gençlerin muzır düşüncelere hedef olmaktan kurtulmasını sağlayacaktır. Eğitim gördükleri alanda devlet ve milletlerine hizmet edeceklerdir. Bu sebeptendir ki bölge de bir tıp fakültesinin açılması ehemmiyet arz etmektedir. Tıp fakültesinde Arapça ve Osmanlıca eğitim verilmesi bu okula ilgiyi artıracaktır”.*¹⁶

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Suriye bölgesindeki gençler zeki olmalarına rağmen eğitim alabilecekleri yüksekokulları bulunmamaktaydı. Bu boşluğun misyonerler tarafından doldurulduğu, ancak misyonerlerin bir taraftan sağlık eğitimi ve hizmet verirken Suriyelilerin devlet ve milletine karşı düşmanca duygularla donatıldığı tespiti yapılmıştır. Bu sebeple gençlerin milli ahlaklarının korunması için misyoner kurumlarına alternatif olacak kurumların açılması öncelikli hedef olarak benimsenmiştir. Bu hedef doğrultusunda Osmanlı Devleti, Suriye bölgesinde tıp fakültesi ve hastane

açmayı planlamış, ilk olarak Beyrut şehri düşünülmüş, fakat Suriye vilayetinin merkezi olması ve misyoner faaliyetlerinin Beyrut'a göre daha az olmasından dolayı Şam şehrinde açılmasına karar verilerek,1903'te kendine özgü boyutu olan Şam Mekteb-i Tıbbiyesi'ni kurmuştur. Osmanlının bu üçüncü ulusal tıp okulu varlığını 15 yıl sürdürmüş,¹⁷ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra 15 Eylül 1916'da Beyrut'a taşınmıştır.⁴

İstanbul Mekteb-i Tıbbiyeleri Seririyat-ı Dahiliye Muallimi (İç Hastalıkları Kliniği Prof.) Dr. Feyzi Paşa (Feyzullah İzmidî, 1845-1923), 1903 (1319) yılında Şam'da baş gösteren kolera salgını ile mücadele için görevlendirildiğinde, Şam Tıbbiyesi'ni kurma görevini de üstlenmiştir. Hem kolera ile savaşını, hem de Şam Tıbbiyesi müdür vekili ve ders nazırı sıfatıyla tıbbiye açma çalışmalarını bir arada sürdüren Feyzullah İzmidî, Şam'da Salihye caddesinde bulunan komiser Ahmed Efendi'nin konağını kiralarak, 5 Ekim 1903 (22 Eylül 1319) tarihinde törenle Şam Tıbbiyesi'ni açmıştır. Vakayı-i Tıbbiye'de "Şam Tıbbi Topografisi" ile ilgili bir yazısı yayınlanmıştır.¹⁸

Fakültenin bir müdür, bir müdür yardımcısı ve 22 öğretim üyesi olmak üzere toplam 24 personelle eğitim vermesi planlanmıştır. Eğitim kadrosu tıp eğitiminin tüm bölümlerini kapsayacak şekilde ve bölgedeki misyoner okulları ile rekabet edecek düzeyde hazırlanmıştır. Fakültede çalışacak hocalara verilecek ücretler incelendiğinde senelik olarak verilmesi düşünülen ücretlerin bu bölgeye, öğretim üyelerinin gelmesini teşvik edecek düzeyde yüksek tutulduğu görülmektedir. Şam Mekteb-i Tıbbiyesi açıldıktan sonra eğitim kadrosu 15 muallim ve 11 asistandan oluşmuştur.⁴ İdare heyetinde bir müdür, bir muhasebeci, bir kâtip, bir eczacıbaşı, bir alet memuru, bir müze memuru, bir ser-mubassır, mubassır (okullarda öğrencilerin durumu ile ilgilenen ve düzeni sağlamakla görevli kimse), bir imam ve 12 hademeye görev verilmiştir. Planlamada 46 personelin çalıştırılması düşünülmüşse de Şam Mekteb-i Tıbbiyesi ve Hastanesi 21 personelle hizmet vermeye başlamıştır. Kadrosunun planlanan seviyenin gerisinde olmasına rağmen, devletin mevcut durumu düşünüldüğünde planlanan hedefe yakın olduğunu söylemek mümkündür. En fazla harcamayı gerektirenler, fizik, kimya malzemeleri ile ameliyat malzemeleriydi. Yapılan tüm hesaplarla, misyoner okullarıyla rekabet edebilecek şekilde bir eğitim ve öğretim ortamı oluşturma amaçlanmıştır. Bu nedenle tıp fakültesi ve eczacılık bölümü için hem teorik, hem de uygulamalı eğitimde gerekecek laboratuvar, araç ve gereç alımı düşünülmüştür.⁴ Sadece tıp fakültesi için değil, aynı zamanda kurulması planlanan hastane için de bir çalışma yapılmıştır. Hastanede yatacak hastalar için, elbise, terlik, don, gömlek, çorap, ayakkabı gibi temel ihtiyaçların tamamı hesaplanarak bütçe hazırlanmıştır. Misyonerlerin ücretsiz verdiği hizmetlere alternatif olacak şekilde, hastaneye gelecek tüm hastalara, bedelsiz hizmet verilmesi hedeflenmiştir. Böylece, sosyal devlet anlayışı çerçevesinde bir plan yapıldığını da görülmektedir. Hastanede 25 hizmetlinin görev yapması planlanmış, bu görevlilerin giysileri ve tahsisatları için de bütçe giderlerinde, gerekli hesaplamalar yapılmıştır. Hastalar ve personel için çıkarılacak yemek için de yüklü bir meblağ bütçeye eklenmiştir.⁴

Açılacak hastane 40 yataklı olarak planlanmıştır. Hastanedeki bir oda için, karyola, karyola minderi, karyola tahtası, yün yatak, yün ve pamuk yastık, yorgan, yatak çarşafı, yorgan çarşafı, yastık yüzü ve hasta dolabı malzemelerinin toplam maliyeti 575 kuruş olmak üzere kırk yataklı hastane için 23.000 kuruşluk bir maliyet hesabı yapılmıştır. Yukarıda verilen hesaplamalara ek olarak hastane için 12.000 kuruşluk bir diğer gider kalemi daha bütçeye eklenmiştir. Yapılan hesaplamalar sonucunda kurulacak tıp fakültesinde görev alacak muallim ücretleri ile idari personel ücretleri hariç olmak üzere, hastalar için gerekli olacak malzemeler, fakülte araç ve gereç ücretleriyle kırk yataklı hastanenin toplam olarak 934.325 kuruşluk paraya mal olacağı planlanmıştır. Bu meblağın Osmanlı Devleti'nin o zamanki şartları göz önüne alındığında büyük bir yekûn tuttuğu muhakkaktır. Bu meblağın doğrudan merkezi bütçeden karşılanması ise kesinlikle mümkün değildi. Bu sebeple, bölgede açılması planlanan tıp fakültesi ve hastane için, gerekli olacak malî kaynağın temini için Osmanlı Devleti farklı arayışlar içine girmiş, sonuçta "zebhiyye rüsumu"na (kasaplardan, kestikleri hayvanlar için alınan vergi) küçük bir zam yapılarak buradan elde edilecek gelirin bir bölümünün Girit muhacirine ve bir bölümünün de Şam Mekteb-i Tıbbiye-i mülkiyesine gönderilmesi hedeflenmiştir. Bu şekilde elde edilen gelire ilk olarak Şam'da Salihye Caddesi'ndeki Ziver Paşa Konağı kiralanarak tıp fakültesi eğitime başlamış, 1914'de ise fakültenin kendi binası yapılarak eğitimine burada devam etmiştir.⁴ Hastane olarak ise Şam Hamidiye Gureba Hastanesi kullanılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında tıp eğitiminde ciddi aksamlar olmuş, İstanbul işgal altındayken tıp fakültesinde de bir grup Fransız hocanın eğitime ağırlıklarını koymasına gündeme gelmiştir. Osmanlı döneminin sonu ve cumhuriyet döneminin başı çerçevesinde uygulamalı derslere ve sağlığı koruma yaklaşımına verilen önem belirgin biçimde artmıştır. Kız öğrencilerin fakülteye kabulü ilk kez 1922'de gerçekleşmiştir.¹⁷

DEĞERLENDİRME

Misyonerlik, çeşitli alanlarda hizmet vererek kendi siyasî, idarî, dinî vd. ideolojilerini yerleştirme çalışmalarıdır. Suriye, misyonerlerin çok çeşitli alanlarda ve değişik amaçlarla buldukları bir coğrafya olmuştur ve olmaya da devam edecektir. Geçmişte misyonerler başta eğitim ve sağlık alanında sundukları hizmetlerle bölge insanına yakınlaşmaya çalışmışlardır.

İşte, bu yakınlaşma ile bölge halkının Fransa, Rusya, ABD ve İngiltere ülkeleri ve görevlilerine karşı sempati ve ilgiyle yaklaştıklarını fark eden Osmanlı yönetimi, birçok alanda bölgeye yapması gereken yatırımları, çoktan beri yapmadığını anlamıştır. Yatırım ihmali konusu sadece Suriye bölgesine özgü değildi, bütün taşra bu durumdaydı. Bölgenin jeopolitik açıdan nispeten daha önemli olması nedeniyle, hem sağlık hem eğitim alanını aynı anda kapsayacak Tıp Fakültesi yatırımını yapmış bulunan ABD ve Fransa'ya karşı, kendi halkını kendi tarafına çekebilecek üzere, bir rekabet aracı olarak Suriye bölgesine bir Tıp Fakültesi yapma zorunluluğunu gündemine almıştır.

Misyonerlerin Suriye'de sağlık alanındaki çalışmaları iki kısma ayrılmaktaydı. Birincisi hastaları tedavi etmek üzere, dispanser, muayenehane ve eczane açmak; ikincisi sağlık eğitimi vermektir. Sağlık eğitimine önem verme hedefleri, bölgede sağlık alanında kendilerine özveriyle bağlı, nitelikli personeli yetiştirebilmek ve yetiştirdikleri insanlar aracılığıyla arzu ettikleri emellerine ulaşmaktır. Sağlık eğitimi verdikleri kesim genelde bölgenin ileri gelen ailelerinin çocuklarıydı. Nitekim, Fransızlar bölge idaresini ele aldıkları zaman bölgedeki kendi okullarından mezun olanları yüksek mevkilere atadılar.

Sağlık alanında yetiştirilen gençlere sunulan fırsatlar bu okulların prestijini sürekli arttırmıştır. Halk için sunulan ücretsiz hizmetlerle halkın saygınlığı ve sevgisini kazanmayı başarmışlardır. Doğal olarak misyonerler bunları fırsat bilerek gerçek emellerini uygulamaktan geri durmamışlardır. Amerikalılar bölgede özellikle Ermeniler üzerinde yoğunlaşarak Protestanlığı yaymaya çalışırken, Fransızlar, Katolikler ve Maruniler üzerinde etkili olmaya gayret göstermişlerdir.

Amerikalı misyonerler tıp, eczacılık, diş hekimliği ve hemşirelik eğitimi verirken, Fransızlar sadece tıp ve eczacılık eğitimi vermişlerdir. Amerikalı misyonerler teşkilatlarının maddi ihtiyaçlarını Amerika ve İngiltere'deki bağışlarla karşılarlarken, Fransızlar devletlerinin desteğiyle sağlamışlardır. Fransızların bölgedeki geçmişleri daha kadim olmasına rağmen, Amerikalılar bölgede daha etkili olmuşlardır. Amerikalılar uygulamalı sağlık eğitimine daha fazla ağırlık vermiş, buna göre müfredat hazırlamışlardır. Fransızlar ise teorik eğitime ağırlık vermişlerdir. Fransız sağlık misyonerleri ve kurumları genelde ruhsatsız olarak hizmet verirken, Amerikalılar ruhsatlı bir şekilde çalışmalarını yürütmüşlerdir.⁴

Hem Amerika, hem de Fransız kurum müdürlerinin ilahiyat mezunu, papaz olmaları da dikkat çeken bir özelliktir. Bir diğer ortak özellikleri ise misyoner sağlık kurumlarındaki doktorların saygın eğitim kurumlarından mezun olmalarının yanı sıra, her birinin alanında uzman olduğu çeşitli cemiyet ve kuruluşların üyeleri olmalarıydı. Misyonerler bölgenin toplumsal yapısına yön vermişlerdir. Bir taraftan milliyetçilik akımının gelişmesi için altyapı hizmeti sunarken diğer taraftan bölgede eğitimli, kültür seviyesi yüksek yeni zümrelerin oluşmasını da sağlamışlardır. Örneğin, Beyrut'ta 1893-94 tarihinde hastane dışında çalışan doktor sayısı 30 iken bu sayı, 1908-9 da 54 olmuştur. Yine 1893-94 tarihinde 20 olan eczane sayısı ise 1908-9 tarihinde 30'a yükselmiştir.^{1,4}

Suriye bölgesinde sağlık alanında Fransa ve Amerikalı misyonerlerin rekabeti, donanımı gelişmiş, kapasitesi yüksek bir tesisleşmeyi ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan modern ve gelişmiş tıp fakülteleri, hastaneler ile alanında uzman sağlık personelinin bölgede bulunması Osmanlı Devleti'ni bu rekabet ortamında kendine yer bulabilmek için yatırımlar yapmaya mecbur kılmıştır. Devlet, misyonerlerin bölgede sağlık alanındaki çalışmalarının farkındaydı. Misyonerlerin çalışmalarına karşı tedbirlerin başında bölge halkının ihtiyaç duyduğu hizmeti verebilecek, doktor, eczacı başta olmak üzere çeşitli sağlık personelinin yetiştirilmesini sağlayacak eğitim kurumlarının açılması için detaylı bir planlama

yapılmıştır. Alınmak istenen tedbirler doğru yönde ise de mevcut imkânlar nedeniyle uygulamalarda zorluklar çekilmiştir. Özellikle maddi kaynak yetersizliği nedeniyle alınması düşünülen önlemlerde gecikmelere neden olmuş, yaşanan gecikmeler misyonerlerin bu alanda daha aktif olmalarına fırsat vermiştir. Misyonerler özellikle sağlık eğitiminde vermiş oldukları eğitimin kalitesi, mevcut imkânları ve mezun ettikleri öğrencilere sundukları farklı ülkelerde geçerli olan diplomaları ile tercih edilebilirliklerini hep korumuşlardır. Öne sürdükleri ağır şartlara rağmen sürekli rağbet görmüşlerdir. Günümüzde sağlık alanında halen bölgenin en fazla tercih edilen eğitim kurumları misyonerlerin kurmuş oldukları bu kurumlardır. Buradan, eğitim yatırımlarının, özellikle de sağlam temellerle kurulurlarsa, ileriye yönelik politikalar için ne denli önemli ve uygun yatırımlar olduğu anlaşılmaktadır. Suriye’de Arapça tıp eğitimi yapan Haydarpaşa Tıbbiyesi öğretim üyelerinin 1903’te kurdukları Şam Tıbbiyesi’nin günümüze yansımaları olan bir durumu da değerlendirmelerimize katalım: Bugün hemen bütün Ortadoğu ülkelerinde, yalnızca tıp değil, tüm yüksek öğrenim İngilizce ya da Fransızca yapılmaktadır. Bunu iki istisnası Suriye ve İran’dır. Diğer Arap ülkelerinde, yalnızca eğitim değil, hastanelerdeki hasta dosyalarının bile İngilizce olmasından çıkarılacak dersler vardır.

Bu makalede, Osmanlı Devleti’nin Suriye bölgesindeki sağlık ve eğitim durumu, belgeleriyle göz önüne serilmiş oldu. Esasen, diğer bölgelerde de, sağlık, eğitim, teknoloji vb yatırım ve hizmetler açısından durum bundan farklı değildi. Osmanlı Devleti, savaşlar, isyanlar, önceki padişahlar zamanında verilen ve kaldırılması gerekirken giderek yaygınlaştırılan kapitülasyonlar ve diğer tavizler nedeniyle zengin bir devlet bütçesine sahip değildi. Üstüne üstlük, 1881’de II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti’nin iflasını kabul ve ilan eden ünlü 1299 Muharrem Kararnamesini imzalamıştı. Devletin maliyesi, borçlusu olduğumuz Avrupalı ülkelerin oluşturduğu konsorsiyum, “Duyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi” tarafından kontrol ediliyordu.¹⁹ Aslında, bütçenin nispeten rahat olduğu dönemlerde de taşraya yatırım konusu her zaman ihmal edilmişti.

Dünyanın o zaman geldiği, güncel ve modern anlamda öğretmen yetiştirecek kurumlar henüz emekleme safhasındaydı.²⁰ Yüksek öğretim konusunda da geç kalınmıştı, Üniversite konumundaki tek kurum olan Darülfünun bir açılıyor bir kapatılıyordu.²¹ Osmanlı Devleti’nde eğitim bir elden kontrol edilmiyordu, eğitimde tedrisat her yerde aynı olmadığı gibi kalite sorunu da vardı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, Beyrut’taki Amerikan ve eski Fransız Koleji ve liselerine benzer modern Türk okulları açmak istiyordu. Ona göre, bu okullar sırf öğretim ve eğitim üstünlüğü ile kız ve erkek Beyrut çocuklarını kendi tarafımıza çekeceklerdi.¹⁵

Genel değerlendirme yapılırken, Türkiye Cumhuriyeti’nin, eğitimde bütün ülkede aynı kalitenin hedeflenmesi anlamına gelen “Tevhid-i Tedrisat (Eğitim Birliği) Kanunu”nun²² ne denli hayati bir kanun olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Çelik K. Misyonerlerin Suriye’de Sağlık Alanındaki Faaliyetleri İle Şam Tıp Fakültesinin Açılmasına Dair Bir Rapor. The Journal of Academic Social Science Studies 2014;29:139-164.
2. Şişman A. Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler, İçinde: Türkler (ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 14, Ankara, 2002, s.173.
3. Şemseddin Sami, “Şam”, Kamusu’l alam, C.IV, İstanbul, 1894, s.2824.
4. İhsanoğlu E. Suriye’de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi. Ankara, AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları, 1999.
5. Akgün S. Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları. OTAM 1992;3:2-6.
6. Tevetoğlu F. Amerika Birleşik Devletleri ve Ortadoğu. Türk Kültürü Dergisi 1985;266:381-391.
7. Jessup HH. Fifty Three Years In Syria, C.II, New York, 1910, s.802-805.
8. Arı T. Geçmişten Günümüze Orta Doğu (Siyasi, Savaş ve Diplomasi). İstanbul, Alfa Yayıncılık, 2004, s.109.
9. Işık R. Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Marunîlerin Lübnan’da Bağımsız Bir Hıristiyan Devleti Kurma Girişimlerinin Fikri Temelleri. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2005;15:415-421.
10. Bolat G. Mf. Mgm-7/39-40 Numaralı Defterlerin Transkripsiyonu ve Suriye’de Faaliyet Gösteren Yabancı Okullar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2006, s.127-128.
11. Soy HB. Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e Kadar. Bilig 2004;30:173-200.
12. Necdet Sevinç N. Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri. İstanbul, Bilge Oğuz Yayınları, 2007, s.165.
13. Çelik K. Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut 1839-1918, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010, s.150.
14. Burton I. Inner Life of Syria, Palestina and The Holy Land, London, 1875, s.269.
15. Atay FR. Zeytindağı. İstanbul, 2015, Pozitif yayınları, s.77, 89.
16. Akyüz Y. Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge. Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

Ankara, 1970;3:126-9.

17. Ataç GA. Tıp Fakültesi. İstanbul, İstanbul Darülfünunu Yayını, 1925.

18. Neşet Ö. Doktor Feyzi Paşa (1261-1243). Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası. 1339;5:509-511.

19. Kıray E. Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 32-34.

20. Abazoğlu İ, Yıldırım O, Yıldızhan Y. Geçmişten Günümüze Türk Eğitim Sisteminde Öğretmen Yetiştirme. Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi (UTEB) 2016;4:143-160.

21. <http://www.filozof.net/Turkce/nedir-ne-demek/12044-darulfunun-nedir-ne-zaman-acildi-neden-kapatildi-tarihcesi-hakkinda-bilgi.html> Erişim: 20.02.2017

22. Sarpkaya R. Eğitim birliği yasası açısından liselerdeki eğitimin durumu. Amme İdaresi Dergisi 2003;36:123-142.